

Ս. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՓԱՍՏԵՐ ԺՈՐՏԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՎԱՃԱՌՔԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Առաջնատիպ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի 1947 թ.

№ 5 «Տեղեկագրից»

8(47.925)

27281

2-17 | Հակոբյան, Վ.

Փաստեր Երբեր և Տրանս Կանադի
Տասին Տրանսպորտի Զարգացումը:

9/12

441

9(17-926)12

Պ. Հակոբյան

ՍՏՈՒՂԱԿ Է 1951 թ.

ՓԱՍՏԵՐ ՃՈՐՏԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՎԱՃԱՌՔԻ ՄԱՍԻՆ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Մեր պատմաբանները միջնադարյան Հայաստանի տնտեսական պատմության հարցերով բավարար չափով չեն զբաղվել, Դեռ քննության առարկա չեն հանդիսացել մեր մատենագիրների և հատկապես ձեռագիր աղբյուրների այն բոլոր տեղեկությունները, որոնք նոր և հավասարի վկայություններ են տալիս միջնադարյան Հայաստանի տնտեսական, սոցիալական հարաբերությունների, առանձնապես գյուղացիության վիճակի մասին:

Մեր ներկա երկտղի նպատակն է՝ հրապարակ հանել միայն մի քանի կարևոր, մեր կարծիքով, պատմական նշանակություն ունեցող փաստեր և ապացույցներ, որ մեզ մոտ ևս միջին դարերում ճորտեր ու ճորտերի վաճառք գոյություն են ունեցել:

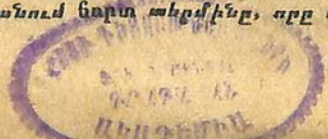
Ֆեոդալական Հայաստանում, ինչպես ամենուրեք, արտադրող հիմնական դասակարգը հանդիսանում էր գյուղական քնակչությունը:

Որքան մեզ հայանի է, հին հայ մատենագիրներին անձանոթ էր «ճորտ» տերմինը: Հասարակական ստորին դասերի համար մեր պատմիչները գործ են ածում բնորոշ տերմիններ— շինական, ռամիկ, գեղջուկ, ծառա, աղախին, ստրուկ և ամրոխ:

Ստրուկների, շինականների, ռամիկների, աղախների և նախարարների սոցիալական դրությունը և քաղաքական ու ժառանգական իրավունքներն արտահայտվում էին բոլորովին իրար հակադիր դարձվածքներով և տերմիններով: Ստրուկական վիճակը իր արտահայտությունն էր գտել «ի կարգի ստրկութեան», «ստրկութեան ծառայութիւն» դարձվածքներում, իսկ շինականների մասին խոսելիս՝ մեր մատենագիրները միշտ էլ դործաձուլ են «ի հարկի ծառայութեան» կամ «ծառայութիւն» կամ «բաժին և վիճակ ծառայութեան», ցույց տալով այդ դասերի ոչ արտոնյալ, ստրկական և հարկատու վիճակը:

Իկյդ դարձվածքները դառնում են ավելի որոշակի, երբ մատենագիրները ցանկանում են արտահայտել իշխող դասերի քաղաքական և ծառայական-վաստալական իրավունքները ու միշտ և ամեն քայլափոխին նրանց հակադրում են շինականների, ստրուկների, ռամիկների անաղատ կացությունը: Եթե ստրուկների և շինականների մասին նրանք գործ են ածում վերոհիշյալ տերմինները, ապա նախարարների և ազատների վաստալական-ֆեոդալական ծառայության համար ունեն նրանց դրությունը համապատասխան տերմիններ. այսպես, օրինակ՝ «ի սպասու ծառայութեան», «ի կարգի ծառայութեան» կամ «արքունի ծառայութիւն»:

Ֆեոդալական արտադրական հարաբերությունների զարգացմանը զուգընթաց՝ միջնադարյան Հայաստանում հանդես է գալիս և քաղաքացիական իրավունք է ստանում նոր տերմինը, որը որոշակի արտահայտում է

գյուղացիներին ճորտական կացութիւնը: Անշուշտ, միջնադարյան արեւելյան Հայաստանը տնտեսական և հասարակական հարաբերութիւնների տեսակետից միատարր և միօրինակ ընդլթ չուներ: Երկրի տարբեր մասերում հողային տիրապետութեան և հարկային սխտեմի տարբեր հարաբերութիւններ են եղել: Արտադրութեան հիմքը այս շրջանում հանդիսանում էր հողի մասնավոր սեփականութիւնը, իսկ հողային հարաբերութիւնների նյութական հետեանքը և հատուկ հատկանիշը՝ հողային հարկերը: Բացի հողային հարկերից՝ մեր աղքատները, արդեն մասսայաբար, հիշատակում են նաև հարկադիր աշխատանքի և կոռային պարտավորութիւնների առկայութիւնը միջնադարյան Հայաստանում: Ֆեոդալական հարաբերութիւնների աճմանը զուգընթաց՝ հին Հայաստանի արտադրող հիմնական դասերը—աւարներն ու շինականները—քայքայվում էին, կորցնում էին իրենց արտադրական միջոցները, զրկվում էին հողակտորից և տնտեսական կախման մեջ էին զրկվում հողատիրոջից: Գյուղական բնակիչների այս խմբերն արդեն ճորտացվում և հանդիսանում են հողատերերի սեփականութիւն: Ծորտացվում են ոչ միայն աւարներն ու շինականները, այլև պատերազմական գերիները, ֆեոդալական կախման վիճակում զրկած բնակիչները և նրանց ընտանիքի անդամները: Այս երևույթն ընդհանուր է եղել բոլոր երկրների համար և չէր կարող բացառութիւն կազմել Հայաստանի պայմաններում:

Մատենադարանում պահվող ձեռագրերի ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ հայ աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալները ոչ միայն ունեցել են ընդարձակ կալվածներ, արտադրարար, այգիներ, բանջարանոցներ, ջրաղացներ, ձիթհաններ, խանութներ, արհեստանոցներ, անասունների բազմաթիւ հոտեր, այլև ճորտ գյուղացիներ: Այս առաջագրված խնդրի լուծման համար մեզ անգնահատելի վկայութիւններ են տալիս Մատենադարանում պահպանված № № 3031, 2939 և 8150 ձեռագրերը: № 3031 ձեռագիրը գրված է հիմնականում 17-րդ դարում: Գրիչը հիշատակում է, որ նա իր աշխատութիւնը կազմելիս օգտագործել է Ստեփանոս Տարոնացու և Կիրակոսի (Գանձակեցու—Ս. Հ.) պատմական աշխատութիւնները և նշում է. «...Եւ միւս ևս դոյր պատմագիրք յորում գրեալ էր, զորոյ անուն ոչ կարացաք գրեմել... քանզի կարի փտեալ էր, ոչ սկիզբ կար և ոչ վերջ»¹ Բարեբախտաբար № 8150 ձեռագրի գրիչը մեզ թողել է տեղեկութիւն այն մասին, թե ով էր այդ պատմագրի հեղինակը: № 8150 ձեռագրի գրիչը նույնպես հիշատակում է, որ ինքը աշխատութիւնը շարադրել է Ստեփանոս Տարոնացու և Կիրակոս Գանձակեցու պատմական աշխատութիւնների հիման վրա և ավելացնում է. «...Եւ այլ ևս բերեց մեծապատիւ վկայ զՍիւսի քաջ քարտուղարն Սանահնու, որ զսրբունւոյ Աստուածածնին հիմաբուրեթեան և աւարտման ականատես եղեալ: Այս Սիւսի իր գիրն գրել է Յիսթի... (Այսինքն՝ մեր թվականութեան 972 թ.—Ս. Հ.): Ուրեմն և № 3031, և № 8150 ձեռագրերի հիմքը կազմել է ավելի հին ձեռագիր, որը զժբախտաբար կորած է, քան Ստեփանոս Տարոնացու և Կիրակոս Գանձակեցու աշխատութիւնները: Ավելին. այդ երկու ձեռագրերում օգտագործված են նաև Սանահնի վանքի վիժմական արձանագրութիւնները, որոնք, մեր կարծիքով, ունեն պատմական ավելի իրական նշանակութիւն

¹ Զեռագրի № 3031, էջ 36—37:

և արտահայտում են իրենց էպոխայի սոցիալ-տնտեսական կյանքի պատմությունը: Ջեռագրերում հիշատակված բոլոր փաստերը ճորտերի վաճառքի, նրանց գնման մասին՝ ստվարված են մի ընդհանուր իմաստով և ունեն մի նշանակություն, որ և՛ ճորտը և՛ նրա ընտանիքի անդամներն ազատ չեն, անձնապես պատկանում են տիրոջը և հանդիսանում են գնման ու վաճառքի առարկա: Ահա այդ կարգի մի քանի վկայություններ.

«Ես դուրայխանս մեր կամաւ և օժարութեամբ տվինք մեր նորտունանաց Բիւ ընչացն (մի բառն անընթեռնելի է: Ս. Հ.) դարի հողն մինչև օրդեղացն հող Սարգիս և Բարսեղ պարոն տիրին (պետք է լինի տերերին: Ս. Հ.) վրա ծախեցինք»:¹

Ինչպես երևում է այս արժեքավոր տեղեկությունից, Դուրայխանը ճորտերին վաճառել է նրանց հողով ու կայքով: Միջնադարյան Հայաստանում ճորտական դիրկառնությունը և անօրինակ շահագործման հետևանքով ճորտերն իրենց ընտանիքներով փախչում էին դաժան տերերից և «ազատան» գտնում հողեր ֆեոդալների մոտ: Հավանական է, որ աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալները կատաղի պայքար էին ծավալում ոչ միայն ֆեոդալական կարվածներն ընդարձակելու, այլև բանվորական ձեռքերով այդ կարվածներն ապահովելու համար: Ծորտատերերից մեկը մեզ թողել է հետևյալ արժեքավոր վկայությունը.

«...եկի Սանահին Արղուքի Որդոցն ի մաւտ, իմ նորտ Ոււլխանն գրայ կուգի տանէի Արղուքի որդի Սարգիս եպիսկոպոսն մեջ մտաւ ինձանից գնեց. ես իմ կամաւ ծախեցի Բ որդովն Ա աղջկանովն ծախեցի մի դահարի... վկայ են այս բանիս Արղուքի օրդի Սարուխան, հաղբատցի տէր Ուվանէս տէր վարդան...»:²

Ինչպես բոլոր երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, տիրոջ սեփականատիրական իրավունքը տարածվում էր նաև ճորտի ընտանիքի անդամների վրա և այդ իրավունքը օրինականացված էր: Ծորտատերերը վաճառելով ճորտին և նրա ընտանիքի անդամներին, պայմանագիր էին կնքում գնողի հետ և հիշատակարան էին թողնում այն մասին, որ ոչ ոք իրավունք չունի «ի բաց առնել» նրանց:

Պարոն տեր Սարգիս եպիսկոպոսը միջամտում է Սուլխան ճորտի գործերին ոչ թե նրան ազատություն տալու համար, այլ աշխարհիկ ֆեոդալից վանական կարվածները փոխադրելու համար, որպեսզի ճորտը «դուլուղ անի» վանքին:

Ահա այդ վկայությունը.

«Ես սարգիս եպիսկոպոսս գնեցի սուլխանն իր Բ որդոյն և մէկ զբաւերոյն... վանքին դուլուղ անեն...»:³

Մեզ հավանական է թվում, որ ճորտերի և նրանց ընտանիքների վաճառքը գուլջով և հողով՝ բացառիկ երևույթներ չէին, այլ կրում էր ընդհանուր բնույթ: Ավելորդ չենք համարում մեզ բերել նաև մի քանի այլ վկայություններ:

¹ Անգ. էջ 423: (Այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ ձեռագրի ուղղագրությունը թողել ենք անփոփոխ): Բոլոր դեպքերում ընդգծումները մերն են:

² Ձեռագիր № 3031, էջ 340:

³ Անգ. էջ 341:

«Ես սարգիս պարոն տերս գնեցի Մարխոս իւր կնկանով և խիզանով...»¹
(Խիզան՝ ընտանիք, Ս. Հ.),

«Ես հախնազարի տղա Գուրայիսանս իմ մարտ ետչերեսի տղի(ն)» ծախեցի սարգիս պարոն տիրին վրայ...»²

Հաճախակի են դեպքերը, երբ գրիչները ճորտների փոխարեն հիշատակում են մշակների վաճառքի փաստերը:

«Ի թվիս ՈՀԱ...նս դաւիթ իշխանս որդի շողրկայ գնեցի զգոռնակագոմի կէսն և շինական մի հալալ աշինի մըշակն...»³

Այս անչափ կարեւոր վկայութիւնը խիստ աղավաղված է մեջ բերված Կ. Կոստանյանի «Վիժական տարեգրութիւններ» աշխատութեան մեջ: Ավելորդ չենք համարում մեջ բերելու Կոստանյանի այդ աղավաղված տեքստը:

«Ես դաւիթ իշխան որդի Շոթրուկայ [ձեռագրում՝ շողրկայ] գնեցի զՈւղնակ Գոմի [ձեռագրում՝ զգոռնակագոմի] կէսն շինականի [ձեռագրում՝ և շինական մի] ի հալալին [ձեռագրում՝ հալալ աշինի մըշակը]...»⁴

Եղակի չեն դեպքերը, երբ տեղը վաճառում է շինականին հողով, տնով, տեղով և ամբողջ գույքով: Ահա այդ կարգի մի քանի վկայութիւններ:

«...ես պարոն ատիրեկա...մեր ունակա ծիլ շինականն հող ու ջուր որ կէսն վրայ սարգիս տէրին ծախել ինք ավետիսի տուն ու տեղն կալ ու մարագն քովն ու դուռն առաջն գեղումն ու սարումն ինչ տուն ու տեղ ունի եմ ել ծախեցիմք ու հախն առոցմ... մեր յօժոր կամօք առնակա շինականքն իւրեանց հողովն ու ջրովն ծախեցիմք... այսուհետև ոչ խարնի ոչ կռոն և ոչ եեծնի քան չունիմք...»⁵

Ինչպես երևում է, այստեղ հիշատակված շինականներն իրենց սոցիալական կացութեամբ և քաղաքական իրավունքներով հավասարված էին ճորտերին և նույնպես համարվում էին տիրոջ սեփականութեանը: Շինականները, բացի հարկադիր աշխատանքներից, վճարում էին նաև խարջ-հարկ: Որ շինականների տունն ու տեղը, հողն ու ջուրը պատկանում էին տիրոջը, որ նա լիակատար տեր էր իր գյուղացիներին վրա, այդ պարզ երևում է նաև հետևյալ վկայութիւններից:

«Ես պարոն գասպարս մեր կամա... շինական շիխու մխիրարո, տկոքն խէչիկն ծախեցիմք վրայ սարգիս պարոն տիրին... իրենց տնովն իրենց տեղովն իրենց հողովն իրենց քրովն... ինի պարոն, ճորտ ազգական ոչ ընդունի նրա հետ բան չունի...»⁶

«Վիժական տարեգրութիւններ»-ում կան նույնպես բաղաժաթիվ վկայութիւններ, որ տեղ Բարսեղն ունեն որ միայն ընդարձակ կալվածներ, սեփական գյուղեր, այլև «Բ գեղ շինական...»⁷

Շինական գյուղացին առանց տիրոջ համաձայնութեան իրավունք չունեն տնօրինելու իր հողակտորը և կաթը: Եթե տեղը գիր և համաձայ-

¹ Անդ, էջ 343:

² Անդ, էջ 205:

³ Կ. Կոստանյան, «Վիժական տարեգրութիւններ», էջ 66:

⁴ Ձեռագիր № 3031, էջ 303—4, նաև 307—8:

⁵ Անդ, էջ 413:

⁶ Անդ, էջ 413

⁷ Կ. Կոստանյան, «Վիժ. տար.», էջ 249:

նություն չէր տվել, ապա նա կարող էր շինականին ստիպել, որպեսզի վերջինս կատարի իր կամքը:

Ենս սարգիս հախնաղարս մեր շինակաց ղուկաս պարոն տէրին Ջորուսն հող էր առել գեղում հող էր տվել առանց մեր գիր առանց մեր վկայութիւն մենք էն զապուլ չարինք...պարոն տէր սարգսին դաւիցանք դաւրմազ բէկին հասկցցինք նորա նորտին բէրինք... հախ էլաւ թէ կուզի ծախի թէ մարդի բաշխի մենք էլ միջում դաւի չունինք...»¹

Այստեղ ճորտերի և շինականների միջև նույնպես հավասարության նշան է դրված: Տիրոջ համար և՛ ճորտը, և՛ շինականը իրենց սոցիալական դրուժյամբ նույնն են և նա նրանց հետ կարող է վարվել այնպես, ինչպես ինքն է ցանկանում:

Ճորտատերերի և ճորտերի միջև դասակարգային սուր պայքարը չի դադարել միջնադարյան Հայաստանում: Եթե ճորտատերերի նշանաբանն էր՝ «...մարդ հանգիստ պառկի, դատում չանի և ոչ աշխատի, այլ զայրոց վատակն ուտի...»², ապա ճորտերն ու շինականները պայքարում էին ազատվելու տիրոջ գերիշխանությունից: Շահագործվող դասերը դիմելով տերերին, հայտարարում են՝ «զհաց քոյ ոչ ուտեմք և զհանդերձս քոյ ոչ ըզգենումք, ոչ ունիս իշխանութիւն ի վերայ մեր», կամ՝ «զհաց քո ուտեմք և զհանդերձ քոյ զգենումք ոչ կամիմք ծառայել քեզ...»³

Ֆեոդալական դարաշրջանի գրիչը իր այս արտահայտութիւններով տվել է դասակարգային հարաբերութիւնների և պայքարի բնորոշ մոմենտներին մեկը՝ ճորտերն ու շինականները, որոնք ապրում էին տիրոջ հաշվին, հագնում էին նրա հագուստը և ուտում նրա հացը, չէին ցանկանում ենթարկվել տիրոջ իշխանությանը, իսկ գրիչը դա համարում էր «չարագոյն» և վտանգավոր երևույթ ու պահանջում էր խիստ պատժել այդ դադափարը կրողներին:

Դատելով ձեռագիր աղբյուրների շարադրանքից ու լիզվից, մեզ թվում է, որ բերված փաստերը վերաբերում են 14—17 դարերին:

Առայժմ մեր ձեռքի տակ եղած պատմական այս փաստերը դեռ մեզ հնարավորութիւն չեն տալիս ճորտական իրավունքն ընդհանրացնել ամբողջ Հայաստանի նկատմամբ: Բայց դժվար է պնդել և ապացուցել, թե ճորտերի վաճառքի ու գնման այս փաստերը բացառիկ երևույթներ էին միջնադարյան Հայաստանում: Ավելի հավանական է թվում, որ այդ երեւիւթյուն մասսայական բնույթ էր կրում, հակառակ դեպքում ֆեոդալ տերմինի գործածութիւնը և ճորտերի առուծախի այս փաստերը, որոնք պատահական չեն, անհասկանալի կմնային: Թվում է, որ ճորտերի վաճառքի այս փաստերն ուշագրավ փաստեր են, որովհետև մենք ձեռագրերում չենք հանդիպում և ոչ մի ակնարկի, որ գրիչները ճորտերի մասին իրենց հաղորդած տեղեկութիւնները համարեն ինչ-որ արտակարգ և արտասովոր բան: Ընդհակառակը, ամբողջ շարադրանքից ստացվում է այն առավորութիւնը, որ և՛ ճորտերի ու շինականների վաճառողները, և՛ նրանց գնողները այն

¹ Ձեռագիր № 3031, էջ 388—89:

² Ձեռագիր № 2939, էջ 379:

³ Անդ, էջ 91:

համարում էին հասարակական կյանքի նորմալ երևույթ, իսկ տիրապետող օրենքները հաստատում ու օրինականացնում էին տիրող իրավունքը ոչ միայն ճորտի, այլև նրա ընտանիքի ու կայքի նկատմամբ: Ճորտատերերն իրավունք են ունեցել ճորտերին ու ճորտացված շինականներին նվիրել, կտակել, վաճառել, գնել, պատժել, զրկել սեփականությունից և այլն: Ամենից առաջ, հենց այն պատմական իրողությունը, որ ճորտատերն իրավունք ուներ հետապնդելու, որոնելու և ետ բերելու իր ճորտին ու նրա ընտանիքին—ապացույց է այն բանի, որ այդ իրավունքը տարածված և օրինականացված երևույթ էր միջնադարյան Հայաստանում:

A^{II} 33590

22287

ԳԱՄ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220033590

(104)

